

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE YUVARLAKLAŞAN EKLER

Ahmet KARADOĞAN

Giriş

Türkçenin önemli özelliklerinden bir tanesi de şüphesiz ünlü uyumlarıdır. Bu özelliğiyle Türkçe, dünya dilleri içinde ayrı bir yere sahiptir. Türkiye Türkçesi, düzlük-yuvarlaklık uyumunu en ileri safhaya taşıyarak Türk lehçeleri içinde bir adım öne geçmiştir. Bu, âdeta bir heyet tarafından hazırlanmış gibi çok ince kurallardan oluşan bir uyumdur.

Ünlü uyumları dilimizde zamanla ortaya çıkmıştır. İncelik-kalınlık uyumunun ortaya çıkması, düzlük-yuvarlaklık uyumuna nazaran daha eskidir. Bunun sebebi muhtemelen, kalınlık-incecik uyumunun kurallarının düzlük-yuvarlaklık uyumunun kurallarına göre daha basit olmasıdır.

"Anadolu Merkezli Batı Türkçesi"¹nin ilk safhası olan Eski Anadolu Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumundan bahsetmek pek mümkün değildir. Çünkü bu dönem Türkçesinde bariz bir yuvarlaklaşma göze çarpmaktadır. Düz ünlülerden sonra gelen yuvarlak ünlüler bu uyumu bozmaktadır. Fakat Türkçenin en eski metinleri olan Köktürk yazıtlarında uyum oranının daha yüksek olduğu görülür. Eski Anadolu Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu süreci sekteye uğramakla kalmayıp gerilemiştir. Buna sebep olan yuvarlaklaşma, kimi yerlerde fonetik hâdiseler sonucunda oluşmuştur. Kimi yerlerde ise sebepsiz olarak sadece yuvarlaklaşma modası sonucunda gerçekleşmiştir. Bunlara ileride ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

Eski Anadolu Türkçesindeki bu yuvarlaklaşma hâdisesinin çoğunlukla eklerde gerçekleştiği görülmektedir. Hatta ekler haricinde yuvarlaklaşmaya pek nadir olarak rastlandığı da söylenebilir. Aslında Eski Anadolu Türkçesinde yaygın bir yuvarlaklaşma hâdisesi olduğu eskiden beri bilinmektedir. Belki de bu sebeple üzerinde çok fazla araştırma yapılmamıştır. Fakat yapılan çalışmalarda da yuvarlaklaşmanın ne tür kelimelerde veya eklerde görüldüğü, yuvarlaklaşmanın sebepleri gibi konulara pek değinilmemiştir. Hatta bu çalışmalarda hangilerinin sebepli, hangilerinin sebepsiz yuvarlaklaştığı; yuvarlaklaşmanın bu dönemde mi gerçekleştiği yoksa eski-

¹ Bk. Uğurlu 2001. Türklük bilimi çalışmalarında genellikle "Batı Türkçesi" terimi kullanılmaktadır. Ancak Uğurlu, Anadolu sahası dışında gelişmiş Azerî, Türkmen, Horasan, Kaşkay gibi dil alanlarıyla Anadolu'da gelişen yazı dilinin farkını belirtmek için bu terimi kullanmaktadır. Kanaatimizce böyle bir ayrıma gerek vardır; çünkü Anadolu'da gelişen yazı dilinin kendine has safhaları ve özellikleri bulunmaktadır.

den beri mi mevcut olduğu gibi sorular çoğunlukla gündeme getirilmemiştir. Bu hükmün dışında tutulması gereken birkaç eser aşağıda zikredilecektir.

Eserinde Eski Anadolu Türkçesindeki ekleri inceleyen Gülsevin, yuvarlaklaşma konusuna hiç değinmemiştir (1997). Mansuroğlu da Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma hâdisesinden bahsetmiş fakat herhangi bir tasnif girişiminde bulunmamıştır (1988, 250-252).

Paçacıoğlu, yuvarlaklaşma hâdisesini ayrı bir başlık altında değerlendirmiştir. Burada konuyu kelimelerde yuvarlaklaşma ve eklerde yuvarlaklaşma diye iki ana başlık altında inceleyen Paçacıoğlu'nun verdiği örneklere bakılırsa yuvarlaklaşmanın tamamına yakını eklerdedir. Çünkü birinci grupta verdiği örneklerin bir kısmında da yuvarlaklaşma aslında eklerdedir². Paçacıoğlu ayrıca ekleri, "Eski Türkçeden beri yuvarlak olanlar" ve "sonradan yuvarlaklaşanlar" olmak üzere ikiye ayırmıştır. Fakat eklerin tasnifinde gözünden kaçan bazı noktaların olduğu görülmektedir³ (1996, 201-203). Bütün bunlara rağmen Paçacıoğlu'nun bir tasnif girişiminde bulunmuş olması önemlidir.

Bu konuda mevcut araştırmalar içinde en isabetli olanı Timurtaş'a aittir. Timurtaş, Şeyhî ve çağdaşlarının eserlerinde gramer incelemesi yaparken ekler bahsinde yuvarlaklaşmaya "vokali aslında yuvarlak olan ekler" ve "vokali sonradan yuvarlaklaşan ekler" şeklinde iki başlık altında değinmiştir. Toplam on beş tane ek tespit eden Timurtaş, bunların dâhil olması gereken başlıklar konusunda bazı noktaları gözden kaçırmıştır (1988)⁴.

Bu çalışmada, bu konulara değinilmeye ve zikredilen sorulara cevap aranmaya çalışılacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi yuvarlaklaşma ekler üzerinde yoğunlaşmaktadır; bu sebeple çalışmaya yuvarlaklaşan ekler konu edilecektir. Düz olması gereken yardımcı sesler de bazen yuvarlak olmaktadır. Bu durum dikkate alınarak eklerden önce gelen yardımcı sesler de konuya dahil edilmiştir. Araştırmaya malzeme toplayabilmek Ahmed-i Dâî Dîvânı (AD), Dede Korkut Kitabı (DK), Garîbnâme (GN), Kelile ve Dimne (KD), Kitâb-ı İskender (Kİ), Rahatü'l-Kulûb (RK) ve Süheyl ü Nevbahar (SN) üzerinden tarama yapılmıştır. Bu eserlerin metinleri Canpolat 1981'den tespit edilmiştir. *Dede Korkut Kitabı*'nın metni için Ergin 1997'den yararlanılmıştır.

² Paçacıoğlu, kelimelerdeki yuvarlaklaşma başlığı altında *tapu*, *artuk* (<art-uk), *bilü* (<bil-ig), *tur-muk* (<tur-muk), *delük* (<del-ük) gibi örnekleri vermiştir. Buradaki yuvarlaklaşmanın kelimenin kökünde değil eklerde meydana geldiği açıktır.

³ Sonradan yuvarlaklaşanlar başlığı altında verilen -u/-ü zarf fiil eki Köktürkçede her zaman yuvarlaklıktır.

⁴ Aslında yuvarlak olan ekler bahsinde incelenen -Up eki Köktürkçede -p şeklindedir. Yardımcı sesi her zaman düz ünlüdür. Aynı bölümde incelenen -UbAn eki de Köktürkçede -pAn biçimindedir. Yardımcı ses aldığı düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre alır. Sonradan yuvarlaklaşanlar başlığı altında verilen -U zarf fiil eki Köktürkçede her zaman yuvarlaklıktır.

Tespit edilen yuvarlak ünlülü eklerin bir kısmı, ilk olarak Eski Anadolu Türkçesinde görülmektedir. Bir kısmı ise Köktürkçede de yuvarlaktır. Bu sebeple ekler iki ana başlık altında incelenecektir. Burada Eski Anadolu Türkçesinin, Köktürkçenin doğrudan devamı olduğunu söylemek istemiyoruz. Köktürkçenin kaynak bakımından hangi gruptan olduğu tartışılan bir husustur. Köktürk metinlerinde düz ünlülü görülen eklerin, 8. yüzyıl Oğuzcasında yuvarlak ünlülü olmadığı kesin olarak söylenemez. Köktürk metinlerinden verilen örneklerin aynı dönem Oğuzcası ile yüzde yüz örtüşmesi şart değildir. Burada Köktürkçe ekler, Türkçenin eldeki en eski metinlerini yansıtmaları ve bir fikir vermesi bakımından karşılaştırılmıştır.

1. Köktürkçeden Beri Yuvarlak Olan Ekler

Köktürkçede her zaman yuvarlak olan ekler olduğu gibi bazen düz, bazen yuvarlak olan ekler de vardır. Bu tür ekler Eski Anadolu Türkçesinde tamamen yuvarlaklaşmıştır.

1. 1. Köktürkçede Her Zaman Yuvarlak Olan Ekler

1. 1. 1. **-U (zarf fiil) eki:** Köktürkçede en sık kullanılan zarf fiil ekidir. Birkaç kelime dışında tamamen yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *yitir-ü* (KT 405), *süley-ü* "ordu sevk ederek" (KT 371), *yit-ü* (KT 404), *oplay-u* "hızla ileri atılarak" (KT 360), *küzed-ü* "koruyarak, gözeterek" (KT 355), *kıl-u* (KT 343), *ıçgın-u* "bırakarak" (KT 332), *itin-ü* "örgütlenerek" (KT 337), *yoğad-u* "yok olarak" (KT 406), *yat-u* (KT 399), *kağgan-u* (KT 343).

Bu ekin kullanım alanı Eski Anadolu Türkçesinde iyice daralmıştır. Fakat kullanıldığı yerlerde tamamen yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *gel-ü* (DK 148, 9), *diley-ü* (DK 172, 2), *avlay-u* (DK 240, 8), *istey-ü* (Kİ 66, 6), *ağlay-u* (Kİ 66, 6), *diy-ü* (Kİ 66, 8).

1. 1. 2. **-dUk (sıfat fiil) eki:** Köktürkçede en sık kullanılan sıfat fiil ekidir. Her zaman yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *yarlıka-duğ-in* "(Tanrı) lütfettiği" (KT 398), *illedük* (KT 335), *kağanla-duğ* (KT 340), *kılın-tuğ-da* (KT B 1), *bir-tük* "verdik" (KT 344), *bilme-dük-in* (KT 314), *yañıl-tuğ-in* (KT 396), *bar-duğ* "vardık" (KT 308), *körme-dük* (KT 352), *eşidme-dük* (KT 330).

Köktürkçedeki yuvarlak ünlülü kullanım Eski Anadolu Türkçesine yansımıştır. Bu ek Eski Anadolu Türkçesinde sürekli yuvarlak ünlülü kullanılır. Örnek: *kıl-duğ-umuz* (AD 42, 5), *yağma-duğ-uñ* (AD 44, 7), *sev-düğ-in* (AD 44, 8), *di-düğ-i* (DK 2, 6), *iste-düğ-i* (GN 25b, 3), *yap-duğ-uñ* (GN 27a, 1), *vir-düğ-uñ* (Kİ 62, 1), *uyma-duğ-ları* (RK 24, 3), *var-duğ-inca* (RK 25, 4), *it-düğ-ine* (RK 27, 3), *bas-duğ-in* (SN 6, 6), *kal-duğ-ı* (SN, 7, 11).

1. 1. 3. **-dUr (fiilden fiil yapma) eki:** Faktitif görevinde kullanılan bu ek, Köktürkçede tamamen yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *ağ-tur-tum* "yükselttim" (KT 300), *bin-tür-e* (KT 314), *er-tür-tümüz* "yaptırdık" (KT 329), *ir-tür-ü* "yaptırarak" (KT

336), *yan-tur-tumuz* (KT 396), *yel-tür-medim* "koşturmadım" (KT 400), *art-ur-up* "aldanıp" (KT 304).

Köktürkçedeki yuvarlak ünlülü kullanım Eski Anadolu Türkçesinde de devam etmiştir. Örnek: *getür* < *kel-tür* (AD 44, 9), *işit-dür-memegi* (Kİ 66, 7), *yi-dür-ür* (DK 7, 9), *iriş-dür-ür* (RK 24, 11), *bil-dür-dügümüzden* (RK 26, 13), *karış-dur-dı* (SN 6, 11), *in-dür-mege* (SN 8, 2).

1. 1. 4. -Ur (fiilden fiil yapma) eki⁵: Bu ek de Köktürkçede tamamen yuvarlak ünlülü kullanılmıştır. Örnek: *kel-ür-tüm* (KT 349), *kiñş-ür-tükin* "kışkırttığı" (KT 350), *yit-ür-ü* (KT 405), *yoñş-ur-tuğın* "kışkırttığı" (KT 406), *yarat-ur-tum* (KT 397).

Eski Anadolu Türkçesinde de bu ekin yuvarlak ünlülü kullanıldığı tespit edilmiştir. Örnek: *iç-ür-ür* (DK 7, 9), *gey-ür-di* "giydirdi" (DK 253, 4), *geç-ür-e* (KD), *yat-ur-dı* (Kİ 66, 6), *kaç-ur-ur* (SN 4, 13), *bit-ür-ür* (SN 7, 2).

1. 1. 5. -gU (fiilden isim yapma) eki: Köktürkçede geçtiği örneklerde tamamen yuvarlak ünlülüdür. Köktürkçenin işlek sayılabilecek eklerindedir. Örnek: *arı-gu* "temiz" (KT 303), *küre-gü* "itaatsiz" (KT 355), *qorı-gu* "muhafız, kale muhafızı" (KT 347), *kar-gu* "gözetleme kulesi" (KT 342), *it-gü-çi* "yapan, yaratan" (KT 337), *ay-gu-çı* "sözcü" (KT 306), *topla-gu-luk* "delmek işi" (KT 384), *üz-gü-lük* "kırmak" (KT 394).

Eski Anadolu Türkçesinde fazla işlek değildir. Geçtiği örneklerde yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *yapa-gu-lu* "yapağılı" (DK 3, 8), *sev-gü-lü* (DK 7, 1), *yan-gu-landı* "yankılandı" (DK 227, 4).

1. 1. 6. -Ur (geniş zaman) eki: Köktürkçede geniş zaman için *-r* ve *-ur* ekleri kullanılmıştır. Ünlü ile biten fiillere genellikle *-r*, diğerlerine ise *-ur* getirilmiştir. Birkaç kelimedede tersi bir durum varsa da bunlar genel kaideyi bozacak nicelikte değildir⁶. Örnek: *bir-ür* (KT 315), *kazğan-ur men* "kazanırım" (KT 343), *yorıy-ur* "yürüyor" (KT 407), *er-ür* "olur" (KT 328), *kel-ür* (KT 349), *qorq-ur biz* "korkarız" (KT 347).

Eski Anadolu Türkçesinde *-ur* şeklinde bir geniş zaman eki yoktur. Fakat *-r* ekinden önce gelen yardımcı ses her zaman yuvarlaktır. Örnek: *kıl-ur-sen* "yapar-sın" (AD 43, 8), *düken-ür* "tükenir" (AD 42, 6), *al-ur-sa* (AD 43, 9), *bil-ür* (DDK 5, 3), *gel-ür* (GN 27a, 6), *gir-ür* (GN 27a, 11), *vir-ür* (GN 27a, 12), *diñlen-ür* (Kİ 63, 6), *eyd-ür* "söyler" (Kİ 64, 6), *yarad-ur* (RK 28, 13), *işid-ür* (SN 6, 4), *diril-ür* (SN 7, 5).

⁵ Buradaki ünlü, yardımcı ses olarak da kabul edilebilir; fakat Tekin 1968'de eke dahil edilmiştir. Yardımcı ses bile olsa, konu açısından çok önemli değildir. Kelime kökünden sonraki her ünlü bizim için malzemedir.

⁶ *bil-ir* (KT 313), *kel-ir* (KT 349).

1. 1. 7. -sUn (3. teklik şahıs emir) eki: Köktürk metinlerinde tamamen yuvarlak ünlülüdür. Bu lehçede birkaç kelimedede -çUn şeklindedir. Bunun dışında her zaman -zUn biçimindedir. Örnek: *bolma-zun* "olmasın" (KT 319), *kalma-zun* (KT 340), *yorıma-zun* "yürümesin" (KT 407).

Bu ekin Eski Anadolu Türkçesindeki örnekleri tamamen yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *bulma-sun* (AD 41, 10), *gider-sün* (AD 44, 9), *sağla-sun* (DK, 4, 3), *getürme-sün* (DK 4, 13), *ir-sün* "ersin" (Kİ 66, 1), *işitme-sün-ler* (Kİ 66, 8), *buluşma-sun-lar* (Kİ 66, 8), *gel-sün* (RK 24, 8), *it-sün* (RK 25, 14), *dime-sün* (SN 3, 3).

1. 1. 8. -ArU (yön bildirme) eki: Köktürkçede -ğArU biçimindedir. Oldukça işlek olan bir ektir. Birçok kelimeye eklenmekte ve "-a doğru" anlamı katmaktadır. Örnek: *il-gerü* "ileri, doğruya doğru" (KT 335), *biri-gerü* "güneye doğru" (KT 315), *ortusun-ğaru* "ortasına doğru" (KT 360), *kurı-ğaru* "geriye, batıya doğru" (KT 348), *yüg-gerü* "yukarıya" (KT 408), *birtük-gerü* "verdiğine" (KT 315), *eb-gerü* "eve doğru" (KT 324), *oğuz-ğaru* "Oğuz'a doğru" (KT 358), *tabğaç-ğaru* "Kuzey Çin'e doğru" (KT 374), *kıtan-ğaru* "Güney Çin'e doğru" (KT 345), *kağan-ğaru* "kağana doğru" (KT 339), *tarkan-ğaru* "tarkana doğru" (KT 376).

-ArU eki, Eski Anadolu Türkçesinde işlekliliğini iyice yitirmiş; birkaç örnekte kalıplaşmış olarak kullanılır hâle gelmiştir. Örnek: *iç-erü* (RK 25, 2), *yuk-aru-da* (RK 27, 15), *il-erü* (SN 9, 3), *añ-aru* "ona doğru" (DK, 9, 9).

1. 2. Köktürkçede Kısmen Yuvarlak Olanlar

1. 2. 1. -(U)k (fiilden isim yapma) eki: Köktürkçede çoğunlukla yuvarlak ünlülü kullanılmış olmasına rağmen bazen düz ünlülü geçtiği de görülür. Hatta *kölik* "yük hayvanı" kelimesinde yuvarlak ünlüden sonra düz ünlü gelmiştir. Örnek: *ay-uḵ* "müstemele" (KT 306), *art-uḵ* (KT 303), *yaz-uḵ* "hata, günah" (KT 399).

Eski Anadolu Türkçesinde çok fazla kullanılmamasına rağmen geçtiği bütün örneklerde yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *ayr-uḵ* "ayrı, farklı" (GN 25b, 12), *art-uk* (KD), *aç-uk* (KD), *del-ük* (DK 238, 3), *yırt-uḵ* (DK 38, 2), *yar-uk* (DK 210, 4).

2. Sonradan Yuvarlaklaşanlar

2. 1. -IU (isimden isim yapma) eki: Bu ek Köktürkçede -Ilg biçimindedir. Düz ünlülü kelimelere her zaman düz şekliyle gelir. Daha sonra ekin ünlüsünün yuvarlaklaşmasında sonundaki -g sesinin düşmesi etkili olmuştur. Bu sesin dönüşebileceği bazı sesler vardır: ğ, v, k. Eğer k sesine dönüşürse kesinlikle düşmez. Şayet ğ'ye dönüşürse düşer; çünkü ğ sesi ünlüye çok yakın bir sestir. Diğer taraftan v sesine dönüştüğünde doğrudan düşmez. Kara'ya göre, zamanla v, dudak sesi olması sebebiyle yanındaki ünlüyü yuvarlaklaştırır; daha sonra v sesi, yuvarlaklık fonksiyonunu ekin ünlüsüne bırakarak düşer (2000). Korkmaz'a göre, Oğuzcada g sesinin düşmesi 11. asırda tamamlanmıştır (1995, 246).

Eski Anadolu Türkçesinde her zaman yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *tat-lu* (AD 43, 1), *giz-lü* (AD 44,8), *devlet-lü* (DK 3, 13), *baht-lu* (GN 266, 9), *kerāmet-lü* (Kİ 64, 5), *sancak-lu* (Kİ 64, 10), *deñ-lü* "denli" (RK 24, 5), *gerek-lü* (RK 28, 2), *cān-lu* (SN 4, 8), *yir-lü* "yerli" (SN 7, 7).

2. 2. -sUz (isimden isim yapma) eki: Köktürkçede düz ünlülü kelimelere her zaman düz şekliyle gelir. Ekin yuvarlaklaşmasında -IU ekinin analogik baskısı etkili olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde umumiyetle yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *zahmet-süz* (KD), *fıkr-süz* (KD), *sebeb-süz* (RK 27, 2), *buyruğnı-suz* "buyruğu olmaksızın" (SN 3, 2), *direk-süz* (SN 4, 6), *devlet-süz* (DK 4, 2-3), ' *ağl-suz* (DK 59, 1), *hak-suz-a* (DK 111, 10), *kın-suz* (DK 230, 3).

2. 3. -Cuk (isimden isim yapma) eki: Köktürkçede kullanılmayan bir ektir. Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *depe-cük* (DK 3, 6), *kızıl-cuğ* (DK 41, 4), *ğara-cuğ* (41, 8), *dere-cük* (DK 114, 1), *diz-çük* (DK 261, 2), *oğlan-cuğ-lara* (KD), *üvez-cük* (RK 24, 13), *umar-cuğ* (RK 26, 4).

2. 4. -U (fiilden isim yapma) eki: Köktürkçedeki -g ekinin Oğuzcada düşmesi sonucunda yardımcı ses ekin yerine geçmiştir. Ek, v sesine dönüşerek düştüğü için geride bir yuvarlaklık kalmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde fazla işlek değildir. Geçtiği kelimelerde her zaman yuvarlak ünlülüdür. Örnek: *bil-ü-si* (GN 26a, 4), *kapuların* (RK 24, 13), *ayr-u* (DK 5, 3), *yaz-u-yı* (DK 166,8).

2. 5. -GUn (fiilden isim yapma) eki: Eski Anadolu Türkçesinin işlek olmayan eklerindedir. Her zaman yuvarlak ünlülüdür. Ekin yuvarlaklaşmasında -gU ekinin analogik baskısı rol oynamış olabilir. Örnek: *kız-ğun* (SN 7, 13), *az-ğun* (DK 25, 4), *kır-ğun* (DK 64, 13), *taş-ğun* (DK 104, 5), *çap-ğun* (DK 280, 1).

2. 6. -Up (fiilden isim yapma / zarf fiil) eki: Köktürkçede -p şeklindedir. Düz ünlülü fiillerde yardımcı ses daima düzdür. Sadece Oğuz lehçelerinde -Ip biçiminde kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinde her zaman yuvarlak ünlülü görülür. Ekin yuvarlaklaşmasında p'nin dudak sesi olması etkili olmuştur. Örnek: *yaz-up* (AD 42, 9), *süril-üp* (DK 2, 6), *düzil-üp* (DK 6, 5), *id-üp* (GN 27a, 8), *gel-üp* (Kİ 64, 2), *kazıy-up* (Kİ64, 5), *karış-up* (Kİ 66, 10), *söyley-üp* (RK 26, 13), *bağışlay-up* (RK 27, 14), *öğren-üp* (RK 27, 14), *vir-üp* (SN 4, 7), *ğal-up* (SN 5, 8).

2. 7. -Uban (fiilden isim yapma / zarf fiil) eki: Köktürkçede -pAn biçimindedir. Yardımcı ses aldığı düzlük-yuvarlak uyumuna göre alır. Eski Anadolu Türkçesinde yardımcı ses eke dahil olmuştur. Her zaman yuvarlak ünlülüdür. Yuvarlaklık, b'nin dudak sesi olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde işlek değildir. Örnek: *urlaş-uban* "bağrışarak" (DK 3, 3), *aç-uban* (DK 97, 7), *bin-üben* (DK 234, 4), *del-üben* (DK 184, 2), *birig-üben* "birikerek" (GN 26a, 8).

2. 8. -(U)m (1. teklik şahıs iyelik) eki: Eski Anadolu Türkçesinde birinci teklik şahıs eki -m'dir. Fakat bu ekin yardımcı sesi her zaman yuvarlak bir ünlüdür. Bu-

radaki yuvarlaklık *m*'nin dudak sesi olmasından kaynaklanmaktadır. Örnek: *dil-üm* (SN 8, 11), *gözler-üm-e* (AD 42, 1), *haqq-um* (AD 42, 4), *ten-üm* (AD 43, 3), *murād-um* (AD 43, 4), *beg-üm* "beyim" (AD 44, 3), *bağr-um-ı* (AD 44, 6), *han-um* (DK 5, 1), *baş-um* (135, 13), *rızık-um* (RK 27, 1).

2. 9. -(U)ñ (2. teklik şahıs iyelik) eki: Eski Anadolu Türkçesinde ikinci teklik şahıs eki *-ñ*'dir. Ancak bu eke gelen yardımcı ses genellikle yuvarlak bir ünlü olmaktadır. Buradaki yuvarlaklık, birinci teklik şahıs iyelik eki *-(U)m*'nin analogik baskısından kaynaklanmaktadır. Örnek: *hāl-üñ-i* (GN 27a, 5), *'ahvāl-üñ-i* (GN 27a, 5), *cān-uñ* (GN 27a, 9), *sultān-uñ-ı* (GN 27a, 14), *el-üñ-le* (Kİ 62, 1), *temīz-üñ* (Kİ 63, 8), *'akl-uñ-ı* (SN 9, 2), *dil-üñ* (SN 9, 5), *saç-uñ* (115, 9).

2. 10. -(U)mUz (1. çokluk şahıs iyelik) eki: Eski Anadolu Türkçesinde birinci çokluk şahıs iyelik ekinin yardımcı sesi ve ünlüsü her zaman yuvarlaktır. Buradaki yuvarlaklık *m*'nin dudak sesi olmasından kaynaklanmaktadır. Örnek: *ikrām-umuz* (GN 26b, 6), *inkār-umuz* (GN 26b, 6), *menzil-ümüz* (GN 26b, 6), *tağlar-umuz* (DK 160, 6), *diri-müz* (DK 275, 4), *big-ümüz* "beyimiz" (DK 287, 2).

2. 11. -(U)ñUz (2. çokluk şahıs iyelik) eki: İkinci çokluk şahıs iyelik ekinin ünlüsü her zaman, yardımcı sesi de genellikle yuvarlaktır. Yuvarlaklık birinci çokluk şahıs iyelik eki *-(U)ñuz*'un analogik tesiriyle oluşmuştur. Örnek: *'aklñuz* (Kİ 65, 12), *devlet-üñüz* (DK 3, 13), *ağa-ñuz* (DK 105, 11), *'ışk-uñuz-a* "aşkınıza" (DK 109, 6), *at-uñuz* (DK 114, 1), *it-üñüz* (DK 114, 1), *iv-üñüz* "eviniz" (DK 114, 1), *han-uñuz* (DK 268, 11).

2. 12. -Uñ, -nUñ, -Um (ilgi hâli) eki: Eski Anadolu Türkçesinde ilgi hâli eki her zaman yuvarlak ünlülüdür. *-Um* ekindeki yuvarlaklık *m* sesinden ortaya çıkarak *-Uñ* ve *nUñ*'u da analogi yoluyla etkilemiş olmalıdır. Örnek: *lāle-nüñ* (AD 40, 3), *dağı-nuñ* (AD 41, 12), *ben-üm* (AD 42, 4), *yigid-üñ* (DK 3, 1), *gözi-nüñ* (DK 3, 13), *ocağı-nuñ* (DK 4, 1), *dördi-nüñ* (GN 25b, 3), *millet-üñ* (GN 26a, 5), *añlayan-uñ* (Kİ 62, 5), *tañrı-nuñ* (RK 25, 6).

2. 13. -vUz (1. çokluk şahıs) eki: Kaynağı *biz* zamiridir. Köktürkçede *-miz* biçiminde kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinde her zaman yuvarlak ünlülüdür. Genellikle istek ve şart kipinde kullanılır. Yuvarlaklık, *v*'nin dudak sesi olmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönem eserlerinin çoğunlukla üçüncü şahıs ağzından anlatılmış olması sebebiyle fazla işlek değildir. Örnek: *id-evüz* "etsek" (RK 27, 6), *aparsa-vuz* "götürsek" (DK 73, 3), *yetse-vüz* "yetişsek" (DK 128, 10), *vire-vüz* (DK 185, 10), *çıkara-vuz* (DK 285, 1), *olmaya-vuz* (DK 292, 2), *kırla-vuz* (DK 273, 8).

2. 14. -Uz (1. çokluk şahıs) eki: Kaynağı *biz* zamiridir. Muhtemelen *-vUz* ekinin bir ileri safhasıdır. Yuvarlaklığı da buradan gelmektedir. Örnek: *getürmiş-üz* (DK 40, 7), *itmiş-üz* (DK 39, 2), *ağlar-uz* (DK 156, 2), *bilmez-üz* (DK 226, 9), *varmaz-uz* (DK 265, 6).

2. 15. -dU (bilinen geçmiş zaman) eki: Bu lehçede bilinen geçmiş zaman eki birinci ve ikinci şahıslarda yuvarlak ünlülüdür. Yuvarlaklık, birinci teklik şahısta *m*'nin, ikinci şahıslarda da *n̄*'nin etkisiyledir. Birinci çokluk şahısta ise *-dUk* sıfat fiil ekinin analogik baskısıyla oluşmuştur. Örnek: *sına-du-m* (AD 40, 6), *al-du-m* (DK 197, 13), *diz-dü-m* (Kİ 63, 5), *bilme-düñ-ise* (AD 42, 2), *çık-du-ñ mı* (DK 115, 8), *vir-dü-ñ* (DK 295, 1), *gel-dü-k* (DK 7, 11), *bilme-dü-k* (DK 51, 13), *al-du-ñuz* (DK 107, 7), *gel-dü-ñüz* (DK 178, 5).

2. 16. -AlUm (1. çokluk şahıs emir kipi) eki: Köktürkçede sürekli düz ünlülü kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinde her zaman yuvarlak ünlülüdür. Ekteki yuvarlaklık *m* sesinden kaynaklanmaktadır. Örnek: *kıl-alum* (AD 41, 9), *ol-alum* (AD 41, 10), *gör-elüm* (DK 5, 11), *bağlay-alum* (DK 29, 12), *düş-elüm* (DK 36, 13), *vir-elüm* (DK 40, 12), *söyley-elüm* (Kİ 63, 11), *diy-elüm* (Kİ 63, 13), *uğraş-alum* (RK 24, 8), *id-elüm* (RK 28, 1).

2. 17. -dUr (bildirme) eki: Bu ek, *turur* (< *tur-ur*) yardımcı fiilinin hece düşmesine uğramasıyla oluşmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde henüz ekleşme sürecini tamamlamamıştır. Hem çekimli fiil şeklinde hem de *-dUr* şeklinde görülür. Ekleşmiş şekli her zaman yuvarlak ünlülüdür. Yuvarlaklık *tur-* fiilinin aslından gelmektedir. Örnek: *ne-dür* (AD 41, 1), *bir-dür* (AD 43, 9), *gözi-dür* (DK 4, 1), *başı-dur* (DK 6, 1), *soyı-dur* (DK 7, 10), *ırak-dur* (GN 27a, 9), *var-dur* (GN 27b, 6), *kalander* (Kİ 62, 1), *nice-dür* (Kİ 62, 4), *günde-dür* (SN 3, 1), *buyruğı-dur* (SN 7, 9), *hak-dur* (RK 28, 5), *kāfir-dür* (RK, 28, 14).

3. Sonuç

Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlaklaşan eklerin konu edildiği bu çalışmada yirmi altı civarında yuvarlak ünlülü ek tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı Köktürkçeden beri yuvarlakken, bir kısmı bu dönemde yuvarlaklaşmıştır. Sonradan yuvarlaklaşan eklerden bazılarında *p*, *b*, *v*, *m* gibi dudak sesleri etkili olmuştur. Bir kısmı da yuvarlak olan eklerin analogik baskısı sonucunda yuvarlaklaşmıştır. Dudak sesi olmamasına rağmen *n̄* sesinin de yuvarlaklaşmaya sebep olduğu görülmüştür.

Ayrıca *k* sesi etrafında da yuvarlaklaşma görülmektedir. Özellikle *-(U)k*, *-CUk* ve *-dUk* gibi *k* ile biten eklerin yuvarlak olduğu görülmektedir. Buradaki yuvarlaklığa *k* sesinin sebep olup olmadığı meselesi şimdilik izah edilmeye muhtaçtır. Fakat Özbek Türkçesinde *k* sesinden önceki *a* seslerinde görülen yuvarlaklaşma da düşündürücüdür.⁷

⁷ Özbek Türkçesindeki *yuvarlak a* meselesi hakkında ayrıntılı bir çalışmaya rastlayamamış olmamıza rağmen Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdeki *uzun a* sesinin yuvarlaklaştığı bilinmektedir. Yaptığımız araştırmada bazı kelimelerdeki *k* sesinden önceki *a*'ların kısa olmasına rağmen yuvarlaklaşmış olduğunu gördük. Örnek: *yumşâk*, *barmâk*, *ortâk*, *piçâk* "bıçak", *orâk*, *âksâk*, *bâşâk*, *kursâk*, *tayâk*, *bâk*, *kuçâk*, *kaynâk*, *çanâk*, *sâkâl*,

Bazı ekler ise bir kelimenin ekleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu gibi eklerdeki yuvarlaklık kelimenin aslından gelmektedir.⁸ Eski Anadolu Türkçesi için bu gruba *-dUr* (bildirme eki), *-vUz* ve *-Uz* ekleri girmektedir. Fakat ayrıntılı araştırmalar yapıldığında daha başka eklerin de bu sınıfa girebileceği görülecektir. Zira, *-yor*, *-IcAk*, *-DAş* gibi eklerin, kelimelerin ekleşmesi sonucunda meydana geldiği bilinmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlaklaşan ekler üzerine daha ayrıntılı araştırmalar yapıldığında, yuvarlaklaşan eklerin sayısında muhtemelen artış olacaktır. Bunun için gerek Köktürkçeye, gerekse bu döneme ait daha fazla metnin taranması gerekmektedir. Burada önemli olan, ekleri tespit etmekle yetinmeyip bunları tasnif etmeye çalışmak olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Canpolat, M. - K. Erimer, (1981), *Tıpkıbasımlarıyla Türk Dili ve Edebiyatı Örnekleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınları: 308.
- Buran, A. (1999), *Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni*, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 678.
- Ergin, M., (1997³), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks – Gramer*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 219.
- Gülsevin, G., (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 673.
- Kara, M., (2000), *Çağdaş Türk Lehçelerinde ‘v’ Eksenli Ses Olayları*, *Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 2000*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: [Yayımlanacak].
- Korkmaz, Z., (1995), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 629.
- Tekin, T., (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 69, Bloomington – The Hague.
- Mansuroğlu, M., (1988³), *Eski Osmanlıca, Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 73.
- Paçacıoğlu, B., (1996²), *Orta Türkçe*, Sivas.
- Timurtaş, F. K., (1988), *Şeyhî ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları*, *TDAY-Belleten 1960*, s. 95-144.
- Uğurlu, M., (2001), *Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Bire Bir Kelime Eş Değeri - "Camiyla" Romanındaki Meseleler Üzerine-*, *L. Johanson Armağanı*, [Yayımlanacak].

⁸ Kelimelerin ekleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Buran 1999.